

4-26-2020

MEANING OF EMOTIONAL WORDS IN THE FORMATION OF EXPRESSIONS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Darmon Saidakhmedovna Uraeva

professor of the department of uzbek literature, doctor of philological sciences, BSU

Iroda Sidikovna Khakharova

independent researcher, BSU

Gulrukh Shavkatovna Khakhorova

independent researcher, BSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the [Linguistics Commons](#)

Recommended Citation

Uraeva, Darmon Saidakhmedovna; Khakharova, Iroda Sidikovna; and Khakhorova, Gulrukh Shavkatovna (2020) "MEANING OF EMOTIONAL WORDS IN THE FORMATION OF EXPRESSIONS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES," *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 3 : Iss. 2 , Article 8.

DOI: 10.52297/2181-1466/2019/3/2/8

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol3/iss2/8>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

УДК 81'367.33

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҲИС-ҲАЯЖОН ГАПЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШДА
ЭМОЦИОНАЛ СЎЗЛАРНИНГ ЎРНИЗНАЧЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВ В ФОРМИРОВАНИИ ВЫРАЖЕНИЙ
НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХMEANING OF EMOTIONAL WORDS IN THE FORMATION OF EXPRESSIONS
IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES**Ўраева Дармон Саидахмедовна***БухДУ ўзбек адабиёти кафедраси профессори, ф.ф.д.***Қаҳарова Ирода Сидиковна***БухДУ мустақил изланувчиси***Қаҳҳорова Гулрух Шавкатовна***БухДУ мустақил изланувчиси***Uraeva Darmon Saidakhmedovna***professor of the department of uzbek literature, doctor of philological sciences, BSU***Khakharova Iroda Sidikovna***independent researcher, BSU***Khakhorova Gulrukh Shavkatovna***independent researcher, BSU*

Таянч сўзлар: нофонематик товушлар, когнитив, интенсив, эмотив, номинализация, адвербиализация, вербализация, синтактик ассимиляция, синхрон, диахрон.

Ключевые слова: нефонематические звуки, когнитивный, интенсивный, эмоциональный, номинативный, наречие, вербализация, синтаксическая ассимиляция, синхронный, диахронический.

Key words: non-phonemicsounds, cognitive, intensive, emotional, nominalization, adverbialization, verbalization, syntactic assimilation, synchronous, diachronic.

Мақолада эмоционал сўзлар онгда идрок этилиши ва тушунча ҳосил қилишини инглиз адиби Сомерсет Моэмнинг йигирмадан ортиқ ҳикояларидаги мисоллар орқали таҳлил асосида ёритилган. Ўзбек тилидаги ундовларнинг энг характерли синтактик вазифаси бир таркибдан иборат бўлган айрим гап сифатида буйруқ, истак, ҳис-ҳаяжон каби туйғуларни ифодалашда намоён бўлади. Бунда эмоционал сўзлар онг ва тил тизимига тааллуқлилиги аниқланган.

В статье анализируется эмоциональное восприятие и понимание эмоций в сознании на примерах из более чем двадцати рассказов английского автора Сомерсета Моэма. Наиболее характерная синтаксическая функция местоимений в узбекском языке проявляется в выражении эмоций, таких как приказ, желание, эмоция, в виде единого предложения, состоящего из одного компонента. Установлено, что эмоциональные слова связаны со системой разума и языка.

The article analyzes the emotional perception and understanding of emotion in the mind through examples from more than twenty stories by the English author Somerset Maugham. The most characteristic syntactic function of pronouns in the Uzbek language is manifested in the expression of emotions such as command, desire, emotion, as a single sentence consisting of one component. It has been established that emotional words are related to the system of mind and language.

Кириш. Эмоционал сўзлар воқеликни билиш, идрок этиш воситаларидан биридир. Улар лисоний бирлик сифатида ўзида ахборотни йиғади, сақлайди ва узатади, авлоддан авлодга ўтади. Шу маънода улар когнитив жараён кечишида алоҳида ўрин тутаяди.

Эмоционал сўзлар гарчи лексик (аташ) маъносини ифода этмаса-да, онгда идрок этилади ва тушунча ҳосил қилади. Лисоний моддийлашгани туйғули хотирадан ўрин эгаллаган. Бизнингча, бунга уларнинг онг ва тил тизимига дахлдорлиги замин яратган. Бундан уларнинг турли маъновий гуруҳлари пайдо бўлади. Уларни гуруҳлантириш учун эса бу каби лисоний бирликларнинг маъно ифодалаш услубларига таянилади. Бир сўз билан айтганда, эмоционал сўзлар онг ва тил тизими ўртасидаги ҳамкорликнинг маҳсулидир. Айтайлик, тана лаззатни ҳис қилса, кўпинча онг ва тилда бу ҳолат “оҳ” ундови

орқали ифода этилади (Оҳ, бунча маза!). Лекин баъзан айнан шу ундов сўз танада бирдан ҳосил бўлган оғриқни ифодалашда ҳам қўлланади (Оҳ, қўлим!). Демак, ҳис-ҳаяжон гаплар инсоннинг билиш қобилияти, унинг лисоний қобилияти билан бирга ҳиссий кечинмаларига ҳамоҳанглигини кўрсатади.

Асосий қисм. А.И. Смирницкий ундов сўзлар фикрлаш орқали ифодаланмаслиги сабабли уларнинг эмоционал мазмунини тушунарсиз, англаб ва таҳлил қилиб бўлмайди, деб ҳисоблайди [1]. Ҳолбуки, ҳар қандай тилнинг луғатида эмоционал мулоқотнинг ҳамма ҳолатлари учун катта ҳажмдаги ундов сўзлар мавжуд бўлиб, сўзловчи уларни қўллаш қондасини билади ва бир-биридан маъносига кўра фарқлай олади. Эҳтимол, бу вазиятда А.И. Смирницкий нофонематик товушлар (қичқириқлар, инграш ва ҳ.к.)ни назарда тутган бўлиши мумкин.

Ҳозиргача эмоцияни ифодалашда сўзнинг маъноси эмас, вазифаси муҳим, деган қараш етакчилик қилиб келмоқда. Эмоционал сўзларнинг вазифаси эса муомала шароитида ва матнда акс этади [2]. Эмотив маъно билан боғлиқ бўлган мураккаб вазифалар унинг қай ҳолатда денотатив ёки экспрессив маъно компоненти билан боғланиши, тилда, турли даражада интенсив акс этишида намоён бўлади.

Эмотив номинация дескрептив жиҳатдан қиёслаганда, эмоционал сўзларнинг ўзига хос морфологик хусусиятлари, синхрон ва диахрон таркибий компонентлари, эмотив муносабатни амалга ошириш меъёрлари, воситалари ва усуллари, тиллараро таржимада ўзгариш ҳолатлари англашилади.

Ундов сўзларнинг семантик маркировкаланганлиги ҳақидаги фикрлар, уларнинг турлича услубий маъно ифодаланиши илгаридан бир қатор ишларда кўрсатилган ва асосланган [3].

Умуман, ундовлар, шубҳасиз, сўз ҳисобланади, чунки улар тил бирликларининг мезонларига жавоб беради. Фақат улар умумлашган маънога эга. Маънодаги умумийлик ундов сўзлар, хусусан, ҳис-ҳаяжон ундовларининг энг характерли хусусиятларидан биридир. Ундов сўзларнинг барча учун умумий ҳолда адекват тушунилиши уларга хос яна бир муҳим жиҳатдир.

Тўсатдан пайдо бўлган ҳаяжон, ҳайрат, руҳий таъсирланиш маҳсули бўлган ундов сўзлар ихтиёрсиз фикр (мулоҳаза) ифодаси учун хизмат қилиши туфайли нутқда автоматик тарзда қўлланади. Шунинг учун ундов сўзларда онг ва хоҳиш иштирок этмаслиги, нутқ автоматизми кўринишида акс этиши уларга хос муҳим хусусиятлардан биридир. Мана шу жиҳатдан ундов сўзлар нутқ сигнал тизимидан ўрин олади, фикрлаш ва истакдан холи бўлади, уларни англаш қийин кечади. Бунга уларнинг бевосита фикрлаш орқали ифодаланмаслиги, фақат эмоционал рефлексия даражасини кўрсатиши замин яратади. Ундов сўзларга хос бу каби муҳим хусусиятлар И.С. Торопцев томонидан ҳам кўрсатиб ўтилган [4].

Ўзбек тилида ундовлар даставвал икки гуруҳга бўлинади: 1) эмоционал ундовлар; 2) буйруқ-хитоб ундовлари.

Эмоционал ундовлар, ўз навбатида, яна уч гуруҳни қамраб олади: а) ҳис-ҳаяжон ундовлари; б) от характеридаги эмоционал ундовлар (масалан: “Аёл атрофга **дод** (нима? – овоз) солди”); с) тингловчига қаратилган ёки феъл характеридаги эмоционал ундовлар (масалан: “Йигит қўшнисига **“Ҳорманг”** деб қўйди).

Ҳис-ҳаяжон ундовлари воқеа-ҳодисанинг бевосита таъсири натижасида туғиладиган руҳий ҳолатни, ҳис-ҳаяжонни ва субъектнинг объектга муносабатини англатади, лекин ўша руҳий ҳолатни атаб кўрсатмайди.

Ҳис-ҳаяжон ундовларининг эмоционал маъноси объектив дунёдан олинган таассуротнинг киши онгида умумлаштирилишидан ҳосил бўлади. Ҳис-ҳаяжон ундовлари кўпинча сўзловчининг маълум шароитда ўз фикрини умумий мазмунда англашиш эҳтиёжи туфайли ишлатилади.

Ундов орқали ифодаланган умумий фикр, ҳамма вақт тингловчини ҳам, сўзловчини ҳам қаноатлантира олмаслиги боиси кўпинча ундовдан кейин (баъзан аввал) бошқа гаплар билан бу фикр аниқлаштирилади. Бунда ундов ўша гапларнинг эквивалентига ўхшаб қолади ва уларга эмоционал ранг берувчи воситага айланади.

Бир ундовнинг ўзи турли ўринда турли хил оттенкадаги кайфиятни, руҳий вазиятни англатиши мумкин. Маълумки, эмоционал маънони ифодалаш, одатда, оҳанг (интонация) ва унлиларнинг узун-қисқалиги, талаффузнинг суръати билан ҳам боғлиқ бўлади.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари, асосан, қуйидагидир: **и, э, а, о, ў, их, их, эҳ, эҳ, оҳ, оҳ, уҳ, ҳм (ҳим, им), бе, хо, ҳе, ҳа, уф, фу, туф, дод, вой, хаҳ, оббо, ура, ўхў, ўхў, оҳо (оҳҳо), аҳа, эҳа, эҳе (эҳҳе), ие** ва бошқалар.

Ҳис-ҳаяжон ундовлари кўринишига кўра уч хил намоён бўлади:

1. Товуш кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовлари: **и, э, а, о, ў, ё.**

2. Бўгин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовлари: **их, эҳ, аҳ, оҳ, уҳ, ўх, бе, ҳе, фу, ҳо, уф, эй, хаҳ** каби.

3. Сўз кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовлари: **ие, туф, эҳҳе, ҳим, оҳҳо, ўхҳу, кишт, пишт, чух, дод, вой, оббо, ура, салом** сингари.

Товуш кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовларнинг бир тизимга мансуб бўлмаган икки тил, яъни инглиз ва ўзбек тилида қўлланишини бадиий матнларнинг таржимаси мисолида кузатганимизда, **ў** товушидан иборат ҳис-ҳаяжон ундови инглиз тилида учрамаслиги ўз-ўзидан аён бўлди. Лекин инглиз тилидан ўзбек тилига амалга оширилган таржима матнларида унинг учраши кузатилди. Бунда у кўпроқ **оҳ** ундовининг ўрнида қўлланилгани кўзга ташланади: *Oh! (S.M. Rain, 19) – Ў-ҳў! (A.O. Ёмғир, 14).*

Ўзбек тилида **ў** ундови ҳайрат, нописандлик, менсимаслик, инкор этиш сингари маъно оттенкаларини ифодалашга хизмат қилади. Агар у юқоридаги мисолдагидек **ў-ҳў** кўринишида қўлланса, кучли ҳайратни билдиради.

Бирон киши томонидан илгари сурилайётган фикр ёки хулосани кескин инкор қилишда кўпинча у **ў-ў** кўринишида такрор ишлатилади: *Ў-ў, бунга шиша бутилка сабаб бўлган (A.O. Чандиқли киши, 76).*

А товушидан иборат ҳис-ҳаяжон ундови инглиз ва ўзбек тилларида, асосан, эътироз билдириш, тахмин қилиш маъноларида қўлланади. Жумладан, *А-а, назаримда, бугунги кун сизга бир оз нохушроқ бошланганга ўхшайди, – деди чол, оталарча жилмайиб (M.O. Омади чопган мусаввир, 19)* мисолида унинг тахмин, чама маъносида ишлатилгани сезилади.

Шуниси борки, таржима жараёнида аслиятда бўлмаса-да, таржимада ундов сўзлардан фойдаланилади. Ёхуд, аксинча, аслиятда мавжуд ундов сўз таржима матнидан тушириб қолдирилади. Бу ҳолат уларга хос ҳиссий ва модал муносабат ифода этиш хусусияти билан боғлиқдир. Айтайлик, *You ought to have been up before dawn like me. Lazy beggar (S.M. Mackintosh, 107)* гапида **а** ундови мавжуд бўлмаса-да, шу гапнинг таржимасида ундан фойдаланилган: *Менга ўхшаб тонг отмасдан, эрта саҳарда ўрнингиздан турсангиз бўлмайдим, а, ишқмас танбал! (M.O. Макинтош, 146).* Шу асосда инглиз тилидаги дарак гап ўзбек тилига ҳис-ҳаяжон гап кўринишида ўгирилган.

О ундов товушидан иборат ундов сўз ўзбек ва инглиз тилларида тасдиқ (O, yes, yes); ҳайрат ва завқ *О! Мэйбл хонимни айтасизми? У жудаям аломат аёл (M.O. Мэйбл хоним, 87); О, мсье, сиз бағоят саховатпеша ва меҳрибонсиз! – ҳайқириб юборди Чарли (M.O. Омади чопган мусаввир, 22); қониқиш ва мамнунлик О, мсье Леир. Марҳамат, ичкарига киринг (M.O. Омади чопган мусаввир, 15); огоҳлантириш О, азизим, биласизми, сиз каби бугунги авлод ёшлари ниҳоятда бесабр (M.O. Омади чопган мусаввир, 15); норозиликни О-о... жин урсин... тагин нималар қилиб юрибсиз, мсье? (M.O. Омади чопган мусаввир, 31)* ифодалаб келади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, таржима жараёнида аслиятда бўлмаган ундовларни қўшиб таржима қилиш ушбу ундов товуши мисолида ҳам кузатилади. Жумладан: *She had been a pretty little thing (S.M. The Taipan, 570)* гапининг ўзбекча *О, нақадар ажойиб, офатихон қиз эди у (M.O. Тайпан, 75)* таржимасини кузатар эканмиз, унга мутаржим томонидан қўшилган “о” ундови эътиборни тортади. Бу билан таржимон ушбу гапнинг таъсирчанлигини кучайтиришга тиришгани англашилади. Баъзан бундай ҳолатларда таржимонларнинг товуш ундовларини такрор келтириш орқали интенсификация эришгани кузатилади: *You're quite a stranger, Mr Mackintosh (S.M. Mackintosh, 120)* Кўриняптики, асл матнда **о** ундови йўқ, лекин унинг таржимасида мавжуд. Қолаверса, такрор ҳам қўлланган:

О-о, жаноб Макинтош, биз тарафларда умуман кўринмай кетдингиз (М.О. Макинтош, 196). Шу орқали таржима матни таъсирчанлигининг орттирилишига эришилган.

Э товушидан иборат ҳис-ҳаяжон ундови инглиз ва ўзбек тилларида эътироз қатори маъқуллаш, ҳайрат, завқланиш, нописандлик, инкор қилиш, иккиланиш сингари маъно оттенкаларини ифодалаб келадик, шунинг учун таржима жараёнида гарчи аслият матнида бўлмаса-да, таржимада уларга ўрин бериш хатолик сифатида қабул қилинмайди. Масалан, *That's what I'm always telling her. I can't get her to enjoy herself* (S.M. Louise, 259) – Э, буни унга доим айтаман. Дўстларинг билан ўйнаб кулиб юр деб, ҳеч кўндиролмадим (А.О. Луиза, 96); *Well, you know what she is. She sits there and smiles to herself* (S.M. Home, 106) – Э, унинг қанақалигини биласиз-ку. Ўрнида ўтирганча ўзича жилмаяди (А.О. Хонадон, 120).

Кўриняптики, мисол қилиб олинган инглизча учала гап таркибида ҳам э ундови мавжуд эмас, лекин уларнинг ўзбекча таржимасида бу ундов воқеланган. Бунга, албатта, келтирилган гапларнинг э ҳис-ҳаяжон ундови мазмунига мослиги, яъни биринчи гапнинг эътироз ва инкор, иккинчи ва учинчи гапларнинг эса норозилик маъноларини англатаётгани асос бўлган.

Э ундови кучли ҳайратни ҳам ифодалайди: Э, ҳа, ҳали бу кўчирма нусха денг? – деяри қичқириб юборди чол (М.О. Омади чопган мусаввир, 24) Агар у такрор қўлланса, кучли ҳайрат баробарида кучли қониқиш ҳиссини ҳам ифодалай олади: Э-ээ... Офарин. Қойил сизга-эй... (М.О. Омади чопган мусаввир, 30).

Ё товушидан иборат ҳис-ҳаяжон ундови ўзбек тилида ҳам (“Ё, Оллоҳ, ўзинг қўлла!”. “Ё, кудратингдан!”), инглиз тилида (You men!) ҳам учрайди ва ҳар иккала тилда ҳам кучли ҳайратни ифодалайди.

Кузатилган матнлар мисолида айтиш мумкинки, товуш кўринишидаги ундовлар ўзбекча матнларга нисбатан инглизча матнларда жуда кам кузатилди. Бўғин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовларидан **оҳ(oh)** ва **аҳ (ah)** ундовлари инглизча матнларда кўп учрайди.

Оҳ бўғин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови инглиз ва ўзбек тилларида шаклан ва мазмунан мослик ҳосил қилиши алоҳида эътиборни тортади. Ҳатто бу мослик таржима матнларида *Oh, with her heart it was out of the question* (S.M. Louise, 257) – Оҳ, бу юрагим билан эрга тегиш ҳақида ўйлашга ҳам ботинолмаيمان (А.О. Луиза, 94) яққол кўзга ташланади.

Ҳар иккала тилда ҳам **о** унлисига **ҳ** юмшоқ бўғиз товушининг бирикишидан ҳосил бўлган **оҳ** ундови инсоннинг ич-ичидан отилиб чиққан, бўғизгача келган оҳ-ноласи, дарди, надомати, алам-ҳасрати, қалб қийноқлари, ҳадик ва қўрқувини очиб беришга ҳизмат қилади. Қуйидаги мисол худди шу жиҳатдан фикримизга ёрқин далил бўла олади: *Oh, monstrous, she cried. Monstrous! Monstrous!* (S.M. The Creative Impulse, 354) – Оҳ, бу қандай хиёнат!? Қандай даҳшат! – деб қичқириб юборди (А.О. Ижодий парвоз, 125).

Шунингдек, **оҳ** ундови кишиларнинг пушаймонлик *Oh, you poor things, have you had no tea? she cried brightly* (S.M. The Creative Impulse, 363) – Оҳ, бечорагиналар, мен сизларни шунча вақт куттириб қўйдимми? (А.О. Ижодий парвоз, 130), илинж-истак **Оҳ...** *Шунча таҳқирлардан сўнг озодлик нима эканлигини билсангиз эди! Озодлик!* (М.О. Ажал таъқиби, 54), ачиниш **Оҳ, нақадар даҳшат!** *Қария Чарли ўлибдими, ўлибди-я... Чарли ўлибди... ?!* (М.О. Одамови Гарри, 65), ғазаб-нафрат, имконсизлик *He would like to kill him* (S.M. Mackintosh, 118) – Оҳ, қани энди имкон топсам-у, бу ярамас чолни ўз қўлларим билан бўғиб ўлдирсам... Қандай завқ билан ўлдирган бўлардим-а, уни... (М.О. Макинтош, 191) сингари туйғуларини ифодалашда қўлланиб келади.

Инглиз тилидаги **oh** бўғин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови ўзбек тилига ўгирилган матнлар таркибида э товуш кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови билан берилиши кузатилади: *Oh, it was nothing. I guess my back's broad enough to bear a few hard words* (S.M. Rain, 33) – Э, ҳечқиси йўқ. Мен бунақа ҳақоратларга парво ҳам қилмайман (А.О. Ёмғир, 39).

Шунингдек, инглиз тилидаги **oh** бўғин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовини ўзбекча таржима матнларида **о** товуш кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови билан берилгани ҳам кўзга ташланади: *Oh, no, I'm not hungry; you see, I don't eat luncheon* (S.M. The Luncheon, 98) – О, йўқ, мен оч эмасман. Кўриб турибсиз, мен нонуштага ҳеч нарса емайман (А.О. Нонушта, 85).

Инглиз тилидаги **oh** ҳис-ҳаяжон ундови ўзбекчага **ҳой** хитоб ундови орқали ҳам таржима қилинган: **Oh, there, Tangatu, your son left his knife in a tree last night** (S.M. Mackintosh, 116) – **Ҳой, Тангату!** Кеча ўғлинг бизнинг қишлоқда ханжарини унутиб қолдирибди (М.О. Макинтош, 181).

Шуни айтиш керакки, ундов сўзларнинг қайси маънода келаётганини англашда уларнинг ёнида қўлланаётган сўзларга эътибор қаратиш ўзига хос аҳамият касб этади. Масалан, юқоридаги гапда **ох, о** ундовларининг ёнида келаётган **йўқ** инкорни билдирувчи модал сўзи орқали бу ундовларнинг ҳам инкорни билдириб келаётгани англашилади.

Эй бўғин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови ўзбек тили матнларида инкор қилиш, эътироз билдириш, аламзадалик, пушаймонлик тушунчаларини ифодалаш учун қўлланади: *Эй, бундай рассом бўлгандан кўра, кўча супурадиган фаррош бўлганим мине қарра авлороқ эди-я!* – хитоб қилди у аламзадалик билан (М.О. Омади чопган мусаввир, 16).

Эй, эллик йиллик дарбадарлигимдан сўнг менга Франция ёки Корсикада бало бормиди?! (М.О. Ажал таъқиб, 56) гапида **эй** ундови орқали пушаймонлик ҳолати ифода этилмоқда.

Эй ундовининг **Э-э-эй** шаклидаги интенсиф кўриниши ҳам учрайди ва ўзида қойил қолиш, кучли ҳайратланиш маъноларини ифодалайди: *Э-э-эй, жасоратингизга қойилман-эй!* – деди у кулгусидан нафаси тиқилгудай бўлиб (М.О. Омади чопган мусаввир, 30).

Шуниси ҳам борки, инглизча матнларнинг ўзбекча таржималарида **Oh** ундовининг **Эй** ундовига алмаштирилгани кузатилади: *Oh, my God, he cried, 'if I were only safely back in England* (S.M. The Taipan, 572) – *Эй, Худойим!* – ҳайқирди у. – *Ишқилиб, эсон-омон Англияга қайтиб бора олсам бас!* (М.О. Тайпан, 83).

Шунингдек, инглизча матнларнинг ўзбекча таржималарида **Oh** ҳамда **Ah** ундовларининг **Ие** ҳис-ҳаяжон ундови билан алмаштирилганига гувоҳ бўлиш мумкин:

Oh, there's Wilson back again (S.M. The Lotus Eater, 799) – **Ие, ие...** Анавинга қара, яна Уилсонни кўряпман! – деб қолди (М.О. Нулуфар гулининг томи, 113).

Ah, and here was little Mrs Turner, Violet Turner (S.M. The Taipan, 570) – **Ие, ана,** назокатли, кичкина Тёрнер хоним ҳам шу ерда эканлар-ку, Вайолет Тёрнер (М.О. Тайпан, 74).

Лекин таржима жараёнида ўзбек тилига хос **ие** ҳис-ҳаяжон ундови инглиз тилидаги **hullo** сўзига мос эквивалент сифатида ўгирилгани ҳам кузатилади: *Hullo, Mac; up at last? I don't know how you can waste the best part of the day in bed* (S.M. Rain, 107) – **Ие, Мак!** Ниҳоят уйқудан турибсиз-да, а? Сизнинг деярли кун бўйи тўшакда думалаб ётишингизга ҳеч тушунолмайдим-да! (М.О. Макинтош, 146).

Ие ҳис-ҳаяжон ундови орқали, асосан, тингловчининг сўзловчи томонидан билдирилган фикрга кучли эътирози ифода этилади. Масалан: *Ие, нималар деяпсиз, мсье! Бошқа қиладиган ишингиз йўқми?* (М.О. Омади чопган мусаввир, 25).

Баъзи гапларда **ие** ҳис-ҳаяжон ундови такрор қўлланиб, қутилмаган учрашув ёки янгиликдан шодланиш туйғусини ифодалайди: *Ah, Mr Mackintosh, this is a joyful surprise* (S.M. Mackintosh, 120) – **Ие, ие,** жаноб Макинтош! Бормисиз, азизим! Қандай ажойиб сурприз! (М.О. Макинтош, 197).

Айрим гапларда **ие** ҳис-ҳаяжон ундовининг қониқиш, маъқуллаш, мотивация бериш вазифаси кузатилади: *Lucky dog. Most men wish their wives would too* (S.M. Mackintosh, 113) – **Ие, хотинингдан қутулган бўлсанг, сен дунёдаги энг бахтли одам экансан-ку, галварс!** Хотининг сени ташлаб кетган бўлса, бу бахтинг-ку! Агар билсанг, хотини Худонинг берган кун миясини пармалайдиган ҳар қандай эркак сенга ҳавас қилади! (М.О. Макинтош, 169).

Ўзбек тилида кенг қўлланадиган **Эҳ** бўғин кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови кўпинча ачиниш, киноя маъноларини ифодалашга хизмат қилади ва у шу мазмунда таржима матнларида ҳам учрайди. Масалан: *Эҳ, ёшлар... ёшлар... Сизда на сабру қаноат бор... на кунту иштиёқ...* (М.О. Омади чопган мусаввир, 16); *Эҳ, азизам, ҳалиям ақлсиз ёш болаларнинг гапини гапирасиз-а!* (М.О. Омади чопган мусаввир, 25) мисоллари бу жиҳатдан фикримизни далиллайди.

Баъзан у жаҳлланиш ҳолатини ифодалаб келса *Эҳ, билсайдинг, беҳудага қанчалар асабийлашибман-а?* (М.О. Мэйбл хоним, 94), баъзида хоҳиш-истакни ҳам англатади *I wish he'd turn round* (S.M. The Lotus Eater, 798) – *Эҳ, биз томонга ўгирилса, яхши бўларди-да...* (М.О. Нилуфар гулининг томи, 108).

Ундовларнинг қайси маъно-мазмунда қўлланганини улар учрайдиган гапларнинг кесимини ифодалаб келган феъллар орқали ҳам англаса бўлади: *Good cards come to good players,' retorted Walker* (S.M. Mackintosh, 123) – *Эҳ, Мак, Мак... яхши қарталар яхши одамларнинг қўлига тушади-да, – эътироз билдирарди Уокер* (М.О. Макинтош, 206).

Айтилганидек, ушбу гапнинг кесими бўлиб келган “эътироз билдирарди” феъли орқали **эҳ** ундовининг эътироз маъносини янада кучайтиришга хизмат қилгани англашилади.

Ундовларнинг қайси маъно-мазмунда қўллангани улар учрайдиган гапларнинг таркибидаги модал сўзлардан ҳам билиниб туради: *If people only knew! It's the most priceless thing a man can have and they're such fools they don't even know it's something to aim at* (S.M. The Lotus Eater, 801) – *Эҳ, агар одамлар мана шу нарса, яъни бекорчилик ва ҳаловат инсон ўз умрида ҳаётдан олиши мумкин бўлган энг улуғ неъмат эканлигини билганларида, англаганларида эди... Лекин афсуски, билишмайди...* (М.О. Нилуфар гулининг томи, 118).

Ушбу матнда қўлланган **афсуски** модал сўзи **эҳ** ундовининг ҳам афсусланиш маъносида қўлланганига ишора қилиб туради.

Эҳ ундови афсусланиш ва ачиниш маъноларида жуда кенг қўлланади: *It's rather a grim story* (S.M. The Lotus Eater, 805) – *Эҳ... Бунисини сўрама, ниҳоятда аянчли воқеа* (М.О. Нилуфар гулининг томи, 135).

Эҳ ундови чексиз ҳайратланиш ва завқланиш маъноларида ҳам қўлланилади. Эҳтимол, шу хусусияти унинг таржима жараёнида инглиз тилидаги **oh** ундовига муқобил вариант сифатида танланишига йўл беради. Чунки ҳар иккала тилда ҳам бу ундовлар ҳайратланиш ва завқланиш маъноларини ифодалаш учун хосланган.

By George, it's like the garden of Eden (S.M. Mackintosh, 111) – *Эҳ, жин урсин! Бунча сўлим бўлмаса... нақ жаннатнинг ўзи-я!* (М.О. Макинтош, 162). Кўриняптики, бу гапда **эҳ** ундови орқали ҳайратланиш ва завқланиш маънолари ифода этилмоқда.

Айрим ҳолатларда сўзловчининг тингловчини ўзига ўта яқин олаётгани, унга тўғри йўл кўрсатувчи маслаҳатлар беришга уринаётганини билдириш мақсадида **эҳ** ҳис-ҳаяжон ундовидан фойдаланиши англашилади. Бунинг исботини кўйидаги мисоллар тасдиқлайди: *That was only a bluff. They wouldn't hurt me* (S.M. Mackintosh, 122) – *Эҳ, азизам, бу гапларни қўйинг... Улар шунчаки мени чўчитиб қўйишмоқчи бўлишди, холос...* (М.О. Макинтош, 203); *You'll have to grow a little bit older before you stand much chance against me, Mac* (S.M. Mackintosh, 123) – *Эҳ, азизим Мак, – дерди у, – сиз ҳали мен билан баҳслашишга жуда ёшлик қиласиз* (М.О. Макинтош, 206).

Ўзбек тилига мансуб **эҳ** ҳис-ҳаяжон ундови инглизча матнлар ўзбекчага ўгирилаётганда инглиз тилидаги **oh** ҳамда **you** ундовларига муқобил вариант сифатида танлангани аёнлашди. Масалан:

Oh, if you wait for that, you'll wait a long time (S.M. Rain, 17) – *Эҳ-ҳе, қуёшни ҳали узок кутасиз* (А.О. Ёмғир, 12).

Эҳ-ҳе кўринишида келган ҳис-ҳаяжон ундовида интенсивлик, маънони кучайтириш ҳолати намоён бўлади: *I read a great deal* (S.M. The wash-tube, 809) – *Эҳ-ҳе, қанчадан-қанча китобни ўқиб чиқдим* (А.О. Киртоғора, 112).

You men! Ana You filthy, dirty pigs! You're all the same, all of you. Pigs! Pigs! (S.M. Rain, 39) – *Эҳ, эркалар! Сенларнинг сассиқ тўнғиздан фарқинг йўқ! Ҳамманг бир гўрсан. Тўнғизлар!* (А.О. Ёмғир, 50).

Ўҳ-ҳў-ў кўринишида қўлланилган ҳис-ҳаяжон ундови кутилмаган катта хурсандчилик ҳолатини англатишга хизмат қилади. Масалан: *Ўҳ-ҳў-ў, бу Ватоннинг иши-ку!* – *дея хурсандчилигини ошкор этди у* (М.О. Омади чопган мусаввир, 22).

Ўҳ-ҳу кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундови чексиз ҳайратни ифодалашга хизмат қилади: *Ўҳ-ҳу, орадан шунча йил ўтиб кетибди-я, даҳшат...* (М.О. Ажал таъқиби, 53).

Ўзбек тилида сўз кўринишидаги ҳис-ҳаяжон ундовларининг алоҳида ўрни бор. **Илло** шундай ундов сўзлардан биридир: *Илло, сиздек шотлондиялик бундай нозик ҳазилни*

тушунмоғи учун уни аввал операция столига ётқизиш керак бўлади! Ха-ха-ха! (М.О. Макинтош, 157). Таржимада берилаётган ушбу гап аслида аслиятда куйидагича ифодаланган: *There's only one way to make a Scotchman see a joke and that's by a surgical operation* (S.M. Mackintosh, 110).

Кўпинча буйруқ-хитобни англантиб келувчи **ҳой** сўзи тингловчини огоҳлантириш, хушёрлантириш, тўғри йўлга ундаш *You dirty dog* (S.M. Mackintosh, 112) – **Ҳой, пандавақи итвачча, оғзинга қараб гапир!** (М.О. Макинтош, 166) ёхуд уни нимагадир чорлаш, даъват қилиш, эътиборини жалб қилиш мақсадида қўлланилади: *Come here* (S.M. Mackintosh, 119) – **Ҳой, Манума! Қани, бери кел-чи** (М.О. Макинтош, 194).

“**Воҳ**” сўзи иштирок этган ундов гаплар мазмунида сўзловчининг кўрқуви, ваҳимаси акс этиб туради: *By George, if he hadn't missed me I'd have been in a nice state* (S.M. Mackintosh, 115) – **Воҳ, жин урсин! Агар ўша ярамас, салгина янглишмаганда, мени нақ асфаласофинга жўнатаркан...** (М.О. Макинтош, 179).

Вой сўзи қатнашган куйидаги ундов гапда сўзловчининг ёзғириши (сўкиниши ва қарғаниши) юзага чиққан: *The devil, the impudent devil* (S.M. Mackintosh, 115) – **Вой, иблис-ей! Вой, сурбет, ярамас, пандавақи-ей!** (М.О. Макинтош, 179).

Умумлаштириб айтганда, ҳис-ҳаяжон ундовлари куйидаги маъноларни ифодалаши мумкин:

Севинч, мамнунлик: *This is very sudden* – **Вой, бу мен учун қутилмаган совға-ку!** [18].

Қайғу-ҳасрат ва хафагарчилик: *It's so humiliating to have to beg for love. Misery, misery* – **Сенинг ишқинени сўраб ялиниш шу қадар ҳақоратлики! Эҳ, нақадар бахтсизман!** [44].

Кўрқув: *It's dreadful. I can't bear the thought* – **Даҳшат!** Буни ўйлашнинг ўзи кўрқинчли! [93].

Чақириқ: *Oh, my dear, remember what we've just heard* – **Эҳ, жонгиним, у тўғрисида сенга айтиб беришган гапларни эслаб кўр** [62].

Ачиниш, афсусланиш ва безовталаниш: *Ah, I wish I could make you see the enchantment of that spot, a corner hidden away from all the world, with the blue sky overhead and the rich, luxuriant trees* (S.M. The Moon and Sixpence, 206) – **Эҳ, мен оламнинг кўзидан яширин бу овлоқ жойларнинг бутун гўзаллигини, беғубор осмони-ю, айқириб ўсиб ётган дарахтларини чиза олганимдайди!** (Р.И. Ой ва чақа, 206).

Таажжуб ёки ажабланиш: *There wasn't any need to insult her that I can see, I said. After all, it was rather a compliment she was paying you* (S.M. The Moon and Sixpence, 54) – **Уни ҳақорат қилишнинг нима зарурати борлигига тушунмайман. Ахир у кўп одамлар орасидан сизни танлаган эди-я...** (Р.И. Ой ва чақа, 54).

Ҳайрат: *A fruit-piece! I exclaimed in surprise* (S.M. The Moon and Sixpence, 229) – **Беадаб! Ахир бу натюрморт-ку!** – ҳайронликдан хитоб қилиб юбордим (Р.И. Ой ва чақа, 229).

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, таажжуб, ажабланиш ва ҳайрат маъноси, асосан, икки муносабат билан туғилади: а) иш-ҳаракат ёки бирор белгининг сўзловчи кутганидан ортиқ бўлгани, яъни миқдор жиҳатидан кўплиги; б) иш-ҳаракатнинг қутилмаган пайт ёки ўринда содир бўлиши.

Эътироз ва норозилик: *It's impossible to leave him in that wretched hole* (S.M. The Moon and Sixpence, 99) – **Ахир уни лаънати каталакда қолдириб бўлмайдими-ку!** (Р.И. Ой ва чақа, 99).

Воқеага ишончсизлик билан қараш, иккиланиш, тезда эслай олмай тараддудланиш: *Do you mean to say you've had nothing to eat or drink for two days? It's horrible* (S.M. The Moon and Sixpence, 96) – **Наҳотки сиз икки кундан бери бирор нарса емай ва ичмай ётибсиз? Даҳшат-ку!** (Р.И. Ой ва чақа, 96).

Қаноатланганлик: *Oh, nothing. She forced a smile to her ashy lips. I haven't been sleeping very well the last two or three nights* – **О, ҳеч қандай кўрқинчли ери йўқ, қони қочган лабларида изтиробли табассум пайдо бўлди** [114].

Нохушлик, истамаслик: *Oh, you mustn't. Michael shouldn't have asked you. I won't have it* – **О, Майкл сиздан буни сўрамаслиги керак эди. Мен буни хоҳламайман** [51].

Огоҳлантириш: *Damn you, don't hold that girl as if she was a sack of potatoes – Жин урсин сизни, қизни гўё бир қоп картошкани тутгандек ушламанг!* [16].

Ғазаб, нафрат ва жирканиш: *You brute. You rotten hound to hit a woman – Ярамас! Ифлос ит! Аёл кишига қўл кўтаришини-чи!* [36]

Мағрурлик: *You don't understand, said Julia haughtily – Эҳ, сиз тушунмайсиз! – деду мағрурлик билан Жулия* [39].

Ғурурланиш: *Oh, my love, don't you know there isn't anything in the world I wouldn't do for you? It'll be so wonderful; it'll bring us so close together and I shall be so proud of you – Оҳ, менинг муҳаббатим, ахир сиз учун дунёда ҳамма нарсага тайёр эканлигимни билмасмидингиз! Бу бирам ажойиб бўлади, бизни шу қадар яқинлаштирадики... Мен сиз билан ниҳоятда ғурурланаман!* [51].

Пушаймонлик: *The blasted fool, why does he talk all that rot? – Қандай қилиб шунақа аҳмоқликка йўл қўйдим!* [82].

Менсимаслик ва камситиш: *You bloody swine, how dare you talk to me like that? It's you the ham – Жин урғур, чўчка! Мен билан шу тариқа гаплашишга қандай ҳақдингиз сизди?! Ўзинг истеъдодсиз нўноқсан!* [163].

Ҳис-ҳаяжон ундовлари сўзловчининг ички руҳий ҳолати-ҳаяжонини ифодалаши билан бирга, унинг жисмоний сезгиси билан боғлиқ бўлган эмоционал “кичқириқлари”ни ҳам ифодалайди. Бундай ундовларнинг шаклий томони ҳам одатдаги эмоционал ундовлар каби дур. Ўз навбатида, улар қуйидаги эмоционал оттенкаларни ифодалайди: а) руҳий кечинмалар билан боғлиқ руҳий ҳолатларни; б) жисмоний чарчаш билан боғлиқ бўлган руҳий ҳолат ва вазиятларни; в) жисмоний тана оғриқларини.

Ундовларнинг бир қисмини кўрсатиш (демонстратив) ундовлари ташкил этади. Бунга **ҳув, ҳу, ҳў, ҳо, ҳов, ҳав** ва ҳоказони мисол қилиш мумкин. Улар нарса-предмет ёки воқеа-ҳодисанинг ўрин ва вақтга муносабатини умумий тарзда англатади. Бунда ўрин ва вақт, нарса-предмет ёки воқеанинг ўзидан ажратилмаган ҳолда тасаввур қилинади. Шунинг учун кўрсатиш ундовларининг маъносида маълум даражада субстантив оттенка мавжуддир.

Ундовларнинг яна бир қисмини **ҳа, ҳа-ҳа, ҳу, ғув, ҳов, ҳўп** таъкид ва жавоб ундовлари ташкил этади. Улар аввал баён қилинган фикрни таъкидлаб, унинг мазмунини кучайтириш ёки тасдиқлаш, маъқуллаш каби маъноларни ифодалайди.

Тингловчига қаратилган эмоционал ундовлар сўзловчининг адресатга бўлган талаби, хоҳиши, истаги каби муносабатларни ифодалайди. Бу ундовларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1) вокатив ундовлар; 2) императив ундовлар; 3) расм-одат ундовлари; 4) табрик ундовлари.

Вокатив ундовлар нутқнинг тингловчига қаратилгани ёки унинг чақирилаётганини ифодалайди: **Ҳой, полковник, менга ишқий ўйинлар қилмаганингиз маъқул!** [30].

Ҳай, ай, ҳей, эй, ҳой, алла каби вокатив ундовларнингловчи ҳақида тасаввур туғдирса ҳам, уни ажратиб, атаб кўрсатмайди.

Ма, тисс, марш, бас ва бошқа императив ундовлар сўзловчининг тингловчига нисбатан буйруғи, истак-хоҳишини ифодалайди: “Бас, бақирманг!”.

Расм-одат ундовлари кишиларнинг учрашиши, айрилиши вақтида сўзловчининг тингловчига бўлган муносабатини ифодалайди. Булар бошқа сўз туркумларидан кўчган **ҳорманг – бор бўлинг** (феълдан); **эсонмисиз-омонмисиз** (сифатдан); **хайр, марҳамат, салом** (отдан) сингари янги ундовлардир. Улар нутқда ўзлари тааллуқли бўлган сўз туркумларига хос семантик ва синтактик хусусиятларига кўра ҳам қўлланилади, бироқ ундов сифатида ишлатилганида, ўзига хос хусусиятларини йўқотади.

Табрик ундовлари ҳам расм-одат ундовлари каби янги ундовлардан бўлиб, сўзловчининг бирор киши ёки унинг ишини маъқуллаши, табриклашини ифодалайди. Бунга **баракалла, офарин, балли, раҳмат, ташаккур** каби сўзлар киради. Бундай ундов сўзларни қўллашда кишиларнинг ёши ва тажрибасидан келиб чиқилади. Негаки, **баракалла, балли** ундовларини этик нуқтаи назардан ҳар доим катталарнинг кичикларга айтиши белгиланган.

Ўзбек тилида мавжуд бўлган **чух, чих, чўк, пишт, кишт, беҳ-беҳ, баҳ-баҳ, ти-ти, ту-ту, куч-куч, пиш-пиш, хих, их, ишш, ҳўш, чурей-чурей, турей-турей** сингари сўзлар буй-

руқ-хитоб ундовлари қаторига киритилади. Улар, асосан, ҳайвонларни чақириш, тўхтатиш, даъватлантиришга қаратилганлиги билан ҳис-ҳаяжон ундовларидан фарқланади.

А.С.Дибовский ундов сўзларнинг номинализация, адвербиализация, вербализация, синтактик ассимиляция хусусиятларига қодирлигини таъкидлайди [5]. Дарҳақиқат, айнан номинализация хусусиятига эга бўлгани учун ундов сўзлар гапда эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол вазифаларида кела олади. Масалан:

Ундов сўзнинг **эга** вазифасида келиши: **Дод** солманг.

Ундов сўзнинг **кесим** вазифасида келиши: Иши **оҳ-воҳ**, бошқасини билмайди.

Ундов сўзнинг **аниқловчи** вазифасида келиши: Ниҳоят, **ура** товуши янгради.

Ундов сўзнинг **тўлдирувчи** вазифасида келиши: Боланинг аламли **вой-войига** тоқат қилиш қийин эди.

Ундов сўзнинг **ҳол** вазифасида келиши: Унинг гапига **туф** деб, қўл силтади.

Хулоса. Демак, эмоционал ундовлар от, равиш, феъл характерида бўлиб, шунга кўра учга бўлинади. Шундан келиб чиқиб, баъзан синтактик вазифа ҳам бажаради. Ундов сўзлар синтактик вазифасига кўра гапда (гап ичида) ва гапдан ташқарида ишлатилиши мумкин.

Шуни айтиш керакки, ундов сўзлар синтактик вазифа бажариши, хусусан, эга, аниқловчи ва тўлдирувчи вазифасида келиши учун отлашиши лозим бўлади. Ундовлар фақатгина отлашган ҳолатда турланади. Бошқа ҳолатда эса улар турланмаслиги билан қолган сўз туркумларидан фарқланиб туради. Ундовлар махсус грамматик кўрсаткичларга ҳам эмас. Улар синтактик қўшимчалар (алоқа-муносабат шакллари)ни қабул қилолмаслиги ҳамда лексик (аташ) маъносининг мавжуд эмаслиги сабабидан гап таркибида бошқа бўлақлар билан боғлана олмайди ва бундай ҳолатда гап бўлаги сифатида тан олинмайди.

Ўзбек тилидаги ундовларнинг энг характерли синтактик вазифаси бир таркибдан иборат бўлган айрим гап сифатида буйруқ, истак, ҳис-ҳаяжон каби туйғуларни ифодалашда намоён бўлади.

Ундовларнинг гап сифатида ишлатилиши уларнинг семантик жиҳатдан гуруҳланиши билан бевосита боғланади. Масалан, тингловчига қаратилган эмоционал ундовлар билан буйруқ-хитоб ундовлари феъл кесимли гаплар каби ўз ундалмасига эга бўлиши мумкин. Аммо ҳис-ҳаяжон ундовлари, одатда, ундалма олмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. **Smirnitskiy A.I.** Znachenie slova // Voprosi yazikoznaniya. - M. 1955. - № 2. - S. 80.
2. **Henie P.** Language, thought and culture. Ed. - USA: University of Michigan Press, 1958
3. **Travnichek Fr.** Nekotorie zamechani o znachenii slova i ponyatiya. - Voprosi yazikoznaniya. - 1956. - №1; Iskos A.M., Lenkova A.F. Virajayut li mejdometiya ponyatiya? Uch. zap.LGU.Ser.filol.nauk. - 1958. - Vip. 48. - № 260; Vinogradov V.V. Russkiy yazik.
4. Grammaticheskoe uchenie o slove. Uchebnoe posobie. - 2-e izd. - M.: Visshaya shkola, 1972. - S.601
5. **Toroptsev I.S.** Yazik i rech. - Voronej, 1985. - S.101.
6. **Dibovskiy A.S.** Universalnie svoystva mejdometi i ix lingvisticheskoe opisanie. - Vladivostok, 1983. - S.29.

УДК: 811.116

АУДИОВИЗУАЛ ЛУҒАТ ЯРАТИШ ТАЖРИБАСИДАН ИЗ ОПЫТА СОЗДАНИЯ АУДИ О ВИЗУАЛЬНОГО СЛОВАРЯ

FROM THE EXPERIENCE OF CREATING AN AUDIOVISUAL DICTIONARY

Ширинова Раима Хакимовна

ЎзМУ француз филологияси кафедраси профессори, ф.ф.д.

Shirinova Raima Khakimovna

professor of the department of french philology, Ph.D, NUUz

Таянч сўзлар: электрон луғат, визуал, аудиовизуал луғат, компьютер дастурлари, амалий-назарий босқич, синов-экспремент босқич, техник босқич.